

Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського
Факультет філології та журналістики
Кафедра української мови та лінгводидактики

СЛОВ'ЯНСЬКА ПИСЕМНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ХРИСТИЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Матеріали круглого столу
до Дня слов'янської писемності та культури
у рамках проведення V Всеукраїнської науково-практичної
конференції молодих учених
«Наука. Студентство. Сучасність»

Випуск II

Миколаїв
2014

STAROSLOVĚŇŠTINA JAKO PRVNÍ SLOVANSKÝ SPISOVNÝ JAZYK

Spisovná norma *staroslověňštiny* vznikla na základě nářečí používaného v okolí Soluně v 9. století. S určitými změnami se používá pod názvem *církevní slovanština* dodnes, ne už však jako živý jazyk, nýbrž jako bohoslužebný jazyk církví byzantského obřadu.

Staroslověňským jazykem a písemnictvím se zabývá vědní obor *paleoslovenistika*.

Staroslověňštinu nelze zaměňovat s praslovanštinou (třebaže jsou v ní jako jediném slovanském jazyce mnohé praslovanské jevy doloženy přímo a staroslověňština se tak dá do jisté míry považovat za zachycení závěrečné fáze existence praslovanštiny). Zatímco z praslovanštiny – jejíž hypotetická podoba se rekonstruuje vzájemným srovnáváním slovanských (i neslovanských) jazyků – se vyvinuly všechny slovanské jazyky. Staroslověňština už leží na jedné ze tří vývojových větví, které z praslovanštiny vycházejí: na větvi jihoslovanské. Předpokládá se ovšem, že v době vzniku prvních staroslověňských písemných památek (9. století) se od sebe ještě jednotlivé větve lišily málo.

Původní název byl *starobulharština*, což vyjadřovalo názor, že se jedná o původní variantu bulharštiny. S tím nesouhlasil jiný směr bádání, který tento jazyk označil za *staroslověňštinu*, tedy původní variantu slovinštiny. Později byla odmítnuta i tato teze a byl zvolen neutrální název *církevní slovanština*.

Na území České republiky je však více rozšířen název *staroslověňština*. Obvykle se vztahuje pouze ke tvaru jazyka z 9. a 10. století, někdy zúženě dokonce pouze k památkám z Velkomoravské říše. Termín *církevní slovanština* naproti tomu označuje pozdější vývojové fáze, kdy se již odlišoval od živých slovanských jazyků, nicméně existoval jako jejich spisovný jazyk a později, po vzniku národních spisovných jazyků, existoval dále jako jazyk bohoslužebný. Staroslověňština byla převážně jazyk náboženský, proto specifika její slovní zásoby odrážejí především tuto oblast. Jazyk mytologických a básnických výtvorů, který se v ústní podobě u Slovanů vytvořil, nestačil k vyjádření pojmů, které s sebou přinášelo křesťanství, proto bylo nutno staroslověňštinu přizpůsobit doplněním slovní zásoby.

Staroslověňština má ze všech slovanských jazyků nejstarší písemné památky (9. století). Zasloužili se o to věrozvěstové Cyril a Metoděj, kteří

přeložili do staroslověnštiny řadu křesťanských textů, když se připravovali na svou misi na Velkou Moravu. Slovanské jazyky tehdy ještě nebyly příliš diferencované – pravděpodobně existoval pouze jazyk západoslovanský, východoslovanský a jihoslovanský. Staroslověnština odpovídala posledně jmenovanému, ale i západní Slované na Velké Moravě jí nejspíš dobře rozuměli.

Slovní zásoba staroslověnštiny v převážné míře navazuje na všeslovanskou slovní zásobu praslovanštiny, částečně je obohacena novými slovy z domácích základů a hojnými přejímkami z jiných jazyků.

Domácí slovní zásoba zděděná z praslovanštiny zahrnuje především slova pro výrazy z oblastí, které souvisely s běžným životem Slovanů. Jsou to slova z okruhu příbuzenského a vůbec popisující společnost a společenské vztahy v předstátní době, slova popisující lidské tělo, živou i neživou přírodu, hospodaření a slova popisující většinu dějů souvisejících s těmito oblastmi. V některých případech zachovala slovanština ze dvou možných starobylých (indoevropských) výrazů pro jeden pojem jiný než ostatní indoevropské jazyky – např. pro slovo *otec* má jako základní pojem *otъcъ*, což původně byla silnější citová varianta, oproti latinskému *pater* nebo německému *Vater*, které se ve slovanštině nezachovalo; jde původně o zdobnělinu od nedoloženého *otъ*, které odpovídá latinskému a gótskému *atta* (tatínek). Podobně u termínu *muž* není zachován indoevropský základ, jehož potomky jsou latinské *vir*, staroindické *vīrah* nebo litevské *vyras*, místo něho má slovanština slovo *mъžъ*, odvozené od jiného základu *man-* (germánské jazyky).

Kromě toho obsahuje praslovanština i slova přejatá, jednak z předindoevropských jazyků původních obyvatel Evropy (většinou slova pro rostliny a živočichy), už v předstaroslověnském období pak přijímala i slova z jiných indoevropských jazyků.

Po zániku Velkomoravské říše (10. století) vytlačila staroslověnštinu jako liturgický jazyk z moravského území latina. Staroslověnština se však udržela na Balkáně díky žákům Cyrila a Metoděje. Kliment Ochridský se podílel na jejím zavedení jako liturgického jazyka v nově osamostatněném Bulharsku, kde nahradila řečtinu. S pravoslavím se pak šířila do Srbska, Rumunska a Kyjevské Rusi. Kyjev se stal novým centrem církevněslovanského písemnictví, z něj se staroslověnština šířila dále po Rusku.

Na zmíněných územích fungovala staroslověnština nejen jako jazyk liturgický, ale zpočátku do jisté míry i jako jazyk úřední (podobně jako latina v západní Evropě). Národní jazyky ještě neměly své spisovné normy, proto

jim spisovným jazykem byla staroslověnština. Přestože nešlo o běžný lidový dorozumívací jazyk, podléhala vlivům místních (vesměs slovanských) jazyků a měnila se její výslovnost i pravopis. Příklad: nosovky, které existovaly v praslovanském jazyce i původní staroslověnštině, se dodnes uchovaly pouze v polštině. V původní staroslověnské abecedě jsou jim věnovány znaky **Ɑ** (e) a **Ɱ** (o) (malý a velký jus). V ruské církevní slovanštině se *malý jus* vyslovuje „ja“ (jako analogie k hláskovým změnám u podobných slov v ruštině), *velký jus* více méně vymizel.

Cyryl pro staroslověnštinu nejprve vyvinul nové písmo, *hlaholici*.

Hlaholice je nejstarší, dnes již neužívané slovanské písmo. Jeho jméno pochází ze staroslověnského slovesa *glagolati* – *hovořit* nebo podstatného jména *glagolъ* – *slovo*.

Písmo tvořilo základ kultury a vzdělanosti Velké Moravy, později se rozšířilo do jiných slovanských zemí, kde se nejdéle udrželo v Chorvatsku. Během 10. století Slované přešli buď k latině nebo cyrilici (která má na hlaholici nezávislý původ) a hlaholice byla odsunuta na okraj.

Hlaholice vytvořil Konstantin ze Soluně (svatý Cyryl) kolem 862–863. Podnětem k tomu mu byla jeho mise na Moravu (žádost moravského vládce Rastislava u východořímského císaře Michala III.) a nutnost vytvořit písmo pro přijatelný zápis slovanštiny, do níž bylo třeba překládat bohoslužebné i jiné texty. Hlaholice měla původně 41 znaků, některé pro hlásky, které se vyskytovaly jen ve slovech přejatých z řečtiny. Z nich 24 grafémů je pravděpodobně odvozeno ze středověkých kurzivních minuskulních znaků řeckého písma. Původ ostatních znaků není znám, část z nich je pravděpodobně odvozena z písmen hebrejského a samaritánského písma (s nimi se Konstantin seznámil na své předchozí cestě k Chazarům), některé mohou mít i spojitost s abecedou koptskou, gruzínskou a s latinkou.

Na Moravě se hlaholice používala v letech 863–886 pro oficiální státní a bohoslužebné účely. Vyučovala se na škole (akademii), kterou založil Konstantin nebo Metoděj a kde byli vychováváni jejich učenci.

V roce 886 byli nitranským biskupem Wichingem kněží slovanského obřadu vyhnáni a hlaholice se na Moravě přestala užívat (používala se na Velké Moravě, epizodně ještě ve 11. století v Sázavském klášteře v Čechách).

Několika z vyhnaných kněží se ujal bulharský chán Boris I. a pověřil je výukou bulharských kněží; založil za tímto účelem dvě akademie, v Ohridu a Preslavi. Bulharsko totiž přijalo křesťanství teprve nedávno a Boris viděl ve vlastním bohoslužebném jazyce a písmu záruku nezávislosti bulharské církve na cařihradském patriarchátu.

V Bulharsku vznikla *cyrilice*, kterou pravděpodobně sestavili Cyrilovi žáci, snad Kliment Ochridský. Byla praktičtější, protože její písmena byla jednodušší a hlavně se více podobala svým řeckým vzorům, a řeckou abecedu tehdejší gramotná vrstva (tj. duchovní) v Bulharsku ovládala dobře. Církevní slovanština, která se z Bulharska šířila spolu s pravoslavím, už byla psaná výhradně cyrilicí; díky tomu se cyrilice prosadila u řady pozdějších spisovných jazyků.

Cyrilice (též cyrilika) je písmo původně vytvořené pro zápis staroslověnštiny a posléze používané pro zápis církevní slovanštiny, která na staroslověnštinu navázala. Cyrilici sloužila za vzor řecká alfabeta. V češtině se označení *cyrilice* často užívá jen pro starou formu tohoto písma, sloužící k zápisu staroslověnštiny a církevní slovanštiny, kdežto národní abecedy, které vývojem cyrilice vznikly, se označují jako *azbuka*.

Cyrilice vznikla až koncem 9. století v Bulharsku jako výraz jasného přiklonu k byzantské kulturní sféře, o něž usilovali zejména řečtí duchovní na slovanských územích. Cyrilice jim byla díky svému původu v řeckém písmu bližší; je navíc jednodušší a praktičtější než hlaholice. Autorství cyrilice se připisuje Metodějovu žáku Klimentovi (důkazy chybí).

V 11. století se těžiště slovanské vzdělanosti přeneslo z Bulharska do Kyjeva, odkud se cyrilice šířila dále.

Cyrilice se používají pro zápis bulharština, makedonština, srbština, ukrajinština, běloruština a ruština, jakož i mnoha neslovanských jazyků na území bývalého Sovětského svazu -ukazaština, kyrgyzština, tatarština, baškirština, čečenština, čuvaština.

Staroslověnština se používá pro výuku diachronní gramatiky řady slovanských jazyků; neboť jenom prostřednictvím ní se dá objasnit řada změn a postupů, ke kterým u řady slovanských jazyků došlo a poukázat, v jaké míře a jakým tempem se postupně vzdalovaly od sebe. Ukazuje také i vliv křesťanské terminologie na rozvoj jazyka jako takového, a proto se vyučuje v rámci filologických oborů.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kurz J. Učebnice jazyka staroslověnského / J. Kurz. - Praha, 1969. – 390 p.
2. Stich A. Česká literatura od počátků k dnešku / A. Stich, J. Janáčková, J. Lehár, J. Holý. – Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000. – 320 p.
3. Večerka R. Staroslověnština / R. Večerka. – Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 2011. – 220 p.